

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 2.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

RECITI
Budapest • 2013

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Felelős kiadó: az MTA BTK főigazgatója
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Pannónia Print Kft.

SMID MÁRIA BERNADETT

Adalékok a Gergely-napi dramatikus játékok történetéhez Ketskeméti Sámuel kézírata (1816–1826) kapcsán

Egy lelkész és egy folklorista

Sebestyén Gyula 1902 áprilisában az alábbi sorokat olvashatta:

Mélyen tisztelt Uram!

Becses sorait és az *Ethnographia* egy számát köszönettel megkaptam. Átolvasgatván a füzetet és a borítókön adott utasításokat, örömmel győződtem meg, hogy tárgyköre olyan, a minő iránt előszeretettel viseltetem. Három darab, ma is használatban lévő névnapi köszöntőt van szerencsém mellékelve küldeni. Van nekem még a mult század elejéről összegyűjtve 10 darab nótás köszöntőm és vagy 20 darab névnapi köszöntőm jelezve, hogy mely névnapra voltak használhatók. Valószínű, hogy ezek a nyomdafestéket még nem ismerik. A Gergely járókból pedig ugyancsak a mult század elejéről, 10 teljes egész és meglehetősen terjedelmes darab. Én kéziratból gyűjtöttem össze, de mert az *Ethnographiát* nem ismerem, nem tudom, ha nem voltak-e már közölve. A szereplő személyeket és a kezdő pár sort ide írom, hátha méltóztatik olyat bennök találni, mely e folyóiratban még nem jelent meg.¹

Ez a levél 1952-ben került elő a folklorista hagyatékából. A sorokat 1902. április 8-án egy tomori református lelkész, Papp József vetette papírra. Az akkor 39 éves kutató és a lelkész több mint egy évtizeden át leveleztek, ennek eredményeképpen Papp átírta és Sebestyén Gyula szakmai segítségével módszeresen publikálta egy észak-magyarországi kéziratot anyag Gergely-napi dramatikus játékait évekkal a *Folklore Fellows* magyarországi, sőt finnországi megalakulása előtt.² Papp József a gyűjtési felhívást az *Ethnographiában* látta meg, egy ideig gondolkozott, hogy hol találhatóna efféle anyagot. Rövidesen sikerrel járt:

1 Etnológiai Archívum (Bp., Néprajzi Múzeum, a továbbiakban EA), 3684. *Gergelyjárás*.

2 Az amatőr gyűjtők összefogását, szakmai segítségét szorgalmazó nemzetközi szervezetnek Sebestyén Gyula lett az elnöke.

Végre egy szerencsés véletlen folytán oly leletre bukkantam, aminőre gondolni még álmomban sem mertem volna. Egy felfűtésre már előkészített papírhalmazból egy régi kéziratot vettem a kezembe. Elképedve láttam, hogy egyebek közt „Gergelyi Versek” is vannak benne. A negyedréti alakban 219 lapnyi kéziratot, mely egy óra múlva már elhamvadt volna, elég drága áron, de sikerült megvásárolnom. Jelenleg tulajdonom. Ígértek már érte annyit, hogy Jókai összes munkáit megvásárolhatnám rajta – de – most még – nem tudok tőle megválni.³

Természetesen Sebestyén Gyula az, aki szeretné megvásárolni tőle a kéziratot.⁴

Az anyagnak nemcsak ő, de több tudományszak képviselői is joggal örülhetnek: a folkloristák egyrészt azért, mert Papp József a XX. század elejének falusi környezetben tevékenykedő amatőr gyűjtője, akinek lelkesedését az is mutatja, hogy az *Ethnographia* további számaint igényli Sebestyéntől.⁵ Másrészt a lelkész személyén keresztül egy újabb példát láthatunk a helyi értelmiség, ez esetben az alsópapság falvakban betöltött kultúraalakító szerepére, és a néprajz iránt érdeklődő, amatőr gyűjtő példáját is láthatjuk általa. Mindezt úgy, hogy ez a tomori tiszteletes nemcsak önmagáról vall, hanem az általa talált kézirat kapcsán egy elődjének, Ketskeméti Sámuelnek iskolatanítói munkásságáról is.

Ez a levelezés, de még inkább a benne megemlített forrás (*Ketskeméti Sámuel kézírata*, STOLL⁶ 659. sz.) a folkloristák, a kéziratok anyaggal és drámatörténettel foglalkozó irodalomtörténészek vagy akár a neveléstörténet iránt érdeklődők számára is tanulságos lehet, mivel az általa hivatkozott költemények legkomplexebb és legterjedelmesebb részét a Gergely-naphoz fűződő versek, játékok teszik ki.

Papp József inkább hosszú hónapokon át másolja Sebestyén Gyulának a verseket. 1902. szeptember 25-én küldi el a lemásolt Gergely-szövegek első adagját a folkloristának – 24 félvnyit – ajánlott levélben. Egyúttal lelkesen kéri felvételét a Néprajzi Társaságba is, mellékelve tagajánlási lapját. 1903. február 17-én, Tomoron kelt levelében már arról számol be Sebestyén Gyulának, hogy továbbra is másolja a kéziratot. Ezúttal újabb 17 ívet bocsát a rendelkezésére.⁷ Mivel az eredeti kéziratot sehogy sem sikerül megszerezni, Sebestyén bekéri ellenőrzésre,

3 *Gergelynapjai iskolai színjátékok*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 222.

4 *Uo.*

5 „A folyóirat febr. márc. és áprilisi számaint is kérem alásan részemre megküldetni, megrendelési árát én is elküldöm.” Papp József levele Sebestyén Gyulának, EA 3684.

6 STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002².

7 Lásd Papp József Sebestyén Gyulához írt levelét a Gergely-játékokat tartalmazó, kéziratok másolathoz kötve (OSZK Fol. Hung. 1263). Ugyanebből a levélből derül ki, hogy a lelkész már három és fél évvel ezelőtt kinyomtatott egy könyvet, amelyben feltehetőleg szállóigék vannak. Ezekből 150-et már meg is jelentetett külön folyóiratokban, jelzi, hogy a gyűjtést továbbra is folytatja, s akár a saját pénzén is szándékában áll kinyomtatni.

a forrásdokumentum alapján Papp József másolatát ceruzával végigkorrektúrázza és kiegészíti az eredeti kézirat oldalszámaival, feltüntetve a benne szereplő többi szerzemény címét is.⁸ A bibliográfiai leírás és az áttekintés ekkor tehát már elkészült. A témát Papp József 1903. május 20-án akarja bemutatni a Magyar Néprajzi Társaság gyűlésén.⁹ Mivel erre nem nyílik lehetősége, a társaság akkori titkára, Sebestyén Gyula ismertet részleteket a versekből élőszóban. A lelkész az *Ethnographia* ugyanebben az évben megjelent egyik tavaszi számában közli a kézirat tartalmát és bibliográfiai leírását.¹⁰ Sebestyén ekkor már több éve a folyóirat szerkesztője, s frissen jelent meg a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* V. köteteként a regösökről írott munkája, amelyben a márciusi tavaszkezdő szokások kapcsán – nyilvánvalóan elméleti irányultságának megfelelően és az azt alátámasztó példákkal élve – kitér a Gergely-járásra, de nem maguk a szövegek, a szokás kontextusa vagy a színi előadások gyakorlatának története érdekli. A dramatikus játékokból egyedül a komikus *morio* (*bajazzo*) figurája ragadja meg fantáziáját.¹¹ Ennek ellenére nem tér ki a kézirat forrásra, noha ez a morio kapcsán kézenfekvő lett volna, hiszen a nevetető figura eredete a szövegek tanúsága szerint nem népi.

Ezután jó néhány év eltelt, a kettejük közötti levélváltás további alakulásáról nem találtam forrást, pedig a lelkész öntevékeny gyűjtőként működött éveken keresztül: biztos, hogy nyomon követte az FFC tevékenységét is.¹² Részt vett a Néprajzi Társaság első vándorgyűlésén is Sárospatakon, 1912. május 19-én, ahol névnapi köszöntőkről beszélt.¹³ A tény, hogy Papp József mint a „népies elme-termékek”¹⁴ lelkes gyűjtőgetőjeként, a társaság ügyének „vidéki apostola”¹⁵-ként élénk érdeklődést mutatott a néphagyomány iránt, szintén arra utal, hogy a lelkes régiségbúvár és a szakavatott folklorista éveken keresztül tudhattak egymásról. A lelkész 1912-ben „megtalpalt mesékből” összeállított kötetet ad ki Debrecenben. Kevéssel utána, 1913. május 22-én kelt levelében azonban már sú-

8 A kézirat jelzete: OSZK Fol. Hung. 1263. Ketskeméti eredeti könyve ismeretlen helyen lap-pang.

9 PAPP József, *Gergelynapi iskolai színjátékok*. Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 222.

10 PAPP József, *Régi Gergelynapi játékok*, *Ethnographia*, 14(1903), 346–357.

11 SEBESTYÉN Gyula, *A regösök*, Bp., 1902 (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*, 5), 264. A Gergely-játékok komikus, minden lében kanál *morio* figurájának jellege, eredete, kapcsolódási pontjainak témája külön tanulmányt érdemelne. Sebestyén Gyula szlovák adatokkal veti össze az alakot, és „tudományos mitológiájába” illeszti.

12 Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 228.

13 OSZK Fond 36/2691. Pontokba szedett önéletrajzát Dr. Gulyás Pálnak címzett levelében küldte el a lelkész. Az országos adatgyűjtés apropója Szinnyei *Magyar írok élete és munkái* című, készülő kötete volt, amelyben azonban végül nem szerepel Papp József.

14 Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/, 222.

15 OSZK Fond 36/2691.

lyos – mint később kiderül – hónapokig tartó betegségéről számol be Sebestyénnek.¹⁶ De rövidesen újra előkerül a neve, amikor tevékenységi helyéhez kötődő vidéki lapokban kezdi publikálni a tulajdonában maradt kéziratos, Ketskeméti-féle Gergely-járó szövegeket.¹⁷ A Papp által átírt Gergelyező szövegeiből készült másolat az OSZK-ban megtalálható, az eredeti kézirat holléte már(a) rejtély.¹⁸

Dramatikus Gergely-versek Ketskeméti Sámuel kéziratában

Köztudott, hogy Gergely napja Európa-szerte a téli ünnepkör lezárása, a tavaszi munkák kezdetének hagyományos időpontja volt. Az ünnep jellege sokat változott, de bizonyos vonásai a népi szokásrendben a XX. századig megmaradtak. A diákok szempontjából három fontos vonás a védőszentjük napjához kötődő *mendikálás*, *recordatio*, továbbá a verses iskolába hívogatás (diáktoborzás), valamint a *recreatio*, a szabadban eltöltött játék. Ezek az elemek egy-egy sajátos szöveghagyományt és toposz-tárházat éltek, és különböző felekezeti iskolák gyakorlatában eltérő módon és „fáziskéséssel” valósultak meg. A Gergely-járás tehát számos szempontból vizsgálható, a témával többen monografikus igényvel foglalkoztak.¹⁹

16 EA 3684.

17 Az OSZK-ban található kézirat, valamint az Ethnographiában olvasható, szintén Papp József által publikált Ketskeméti-féle Gergely-játékok szereplőlajstroma alapján a szövegek tökéletesen azonosíthatóak az eredeti kézirat vonatkozó szövegeivel, azok pontos sorszámaival.

18 Talán kevésbé közismert, hogy Sebestyén Gyula 1889-től az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott, és 1905-ben a könyvtárosztály igazgatója lett. Ezért kerülhetett az anyag éppen ide.

19 FÖLDESI Béla történeti szempontból, interdiszciplináris igénnyel közelített a szokáshoz az 1970-es években: *Deákélelmzés a XVII. századi magyarországi protestáns iskolákban*, Századok, 107(1973), 64–90; Uő, *Adalékok a magyarországi gergelyjárás történetéhez = Folklor tanulmányok*, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1981 (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 9), 119–176. MÉSZÁROS Istvánt az iskolatörténet szempontjából érdekelte a szokás: *Középkori kolduló diákjaink*, FK, 7(1961)/1–2, 107–116; Uő, *Iskolatörténeti adatok a gergelyjárás keletkezéstörténetéhez*, Ethnographia, 86(1975), 587–603; Uő, *Gergelyjárás Darányban 1846 előtt*, Ethnographia, 86(1975), 370–374. KILIÁN István a jezsuita iskolák XVIII. századi gergelyező szokásáról írt összefoglalást: *A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában = Mindenes gyűjtemény I, Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 21), 375–386. – Földesi Béla és Égető Melinda jóvoltából bemutatásra került néhány énekeskönyv Gergely-napi köszöntője, valamint a hívogatás formulái: FÖLDESI Béla, *A Lóskay kódex Gergely-napi köszöntői*, Ethnographia, 86(1975), 603–617; Uő, *Gergely-napi iskolai színjáték a Tolvay énekeskönyvben*, Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei, 12(1977), 207–235; Uő, *Gergely-napi bekérető és iskolába hívogató formulák*, Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei, 13(1978), 67–90. Legutóbb Csörsz Rumen István írt a Gergely-naphoz kötődő *recreatio* szokásáról és publikált ide vonatkozó

A kézirat Gergely-járáshoz kapcsolódó szövegeit²⁰ épp a szokás sokrétű előzményei miatt érdemes és hasznos sorra venni egy közköltészettel foglalkozó tanulmánykötetben. Ketskeméti Sámuel kéziratosa könyve (STOLL 659) összesen tíz dramatikusan, félnépi eredetű Gergely-játékot tartalmaz, ezeknek címjelzését és megjelenési helyét az alábbiakban listászerűen, az eredetivel egyeztetett OSZK Fol. Hung. 1263. számú tétel alapján, sorrendben közlöm.

62–65. Gergely napra való Versek. *Jó napot, uraim, meg ne ijedjete!*

Sebestyén Gyula jegyzetéből tudjuk, hogy ezt a részt Papp József nemcsak az Ethnographiában,²¹ hanem a Miskolczi Napló 1910. december 25-i számában is közölte.²²

65–74. Más Gergely Napi Versek. *Áldás és békesség ez érdemes háznak!*²³

74–76. Más Gergelyi Verseket. *Jó napot, uraim! meg ne ijedjete!*²⁴

77–83. Más Gergelyi Versek. *Békesség azoknak, kik e házban vagynak.*²⁵

84–87. Más Gergelyi Versek. (Az A, B, C-ről). *Jó napot kívánok ez ház gazdájának.*²⁶

121–132. Gergelyi Versek. *Az Isten áldja meg ez ház lakosait.*²⁷

szövegeket: „Apolló serege az Erdőre megy”: *Tavaszi recreatio és diákpoezis a 18–19. században = Szín – játék – költészet: Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, Patrium-Protea Egyesület–Reciti, 2013, 145–163. A pszeudodramatikusan és dramatikusan játékokat átfogó, a közköltészeti anyagból ismert, tizenhárom különböző kéziratosa gyűjteményben fellelhető játékszövegeket is méltató bemutatására egyelőre még nem került sor. Erre magam sem vállalkozom, csak néhány adalékot kívánok nyújtani a témához.

- 20 Erről összefoglalóan, műfaj történeti kitekintéssel: VARGA Imre, *Az iskoladráma egyik műfajáról, a Gergely-napi játékokról*, ItK, 99(1995), 217–234.
- 21 Stoll Béla is hivatkozza a megjelenés helyét. Szövegközlés: PAPP József, *Régi Gergely-napi játékok*, Ethnographia, 14(1903), 352–354.
- 22 OSZK Fol. Hung. 1263. *Régi Gergely-napi játékok*. – További szövegközlések: Ethnographia, 14(1903), 352–354; PAPP József, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/15, 223–224; UJVÁRY Zoltán, *Gergely-napi színjátékok = Űő, Népdal, színjáték, honismeret: Három fejezet Gömör néprajzához, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszéke*, 1992 (Gömör Néprajza, 39), 129–202. Mindegyik drámaszöveg újraközlése: UJVÁRY Zoltán, *Gömöri magyar néphagyományok*, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2002.
- 23 PAPP József, *Más Gergely Napi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/21, 317–320; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 144–153.
- 24 PAPP József, *Gergelyi Verseket*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/3, 35; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 153–156.
- 25 PAPP József, *Más Gergelyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/6, 73–75; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 156–163.
- 26 PAPP József, *Más Gergelyi Versek A,B,C-ről*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/19, 289–291; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 163–166.
- 27 PAPP József, *Gergelyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914), 14, 166–169; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 166–176.

- 157–163. **Gergélyi Versek.** *Az Isten áldja meg ez ház lakosait.*²⁸
 163–166. **Gergélyi Versek.** *Jó napot, uraim, engedelmet kérek.*²⁹
 167–171. **Gergélyi Versek.** *Szerencsés jó napot ez ház gazdájának.*³⁰
 171–176. **Gergélyi Versek.** *Ez háza az, amelyet mi most megtisztelünk.*³¹

A színjátékok jellegéből egyértelműen kiderül, hogy nem népi eredetűek. Szerzőjük ismeretlen, azonban mindegyik színdarabot egyetlen kéz másolta: Ketskeméti Sámuel, a XIX. század első felében élt református tanító. A sárospataki kollégiumban végezte tanulmányait, eredetileg papi pályára készült.³² Ám amikor az akkori partikularendszer gyakorlatának megfelelően kiment egy gömöri faluba hároméves gyakorlatra növendéktanítónak (rektóriára), inkább megházasodott, s végül nem folytatta tanulmányait, tanító lett belőle.

Kézirata egy közösség-szervező, újíto és tevékeny Gömör megyei iskolarektor életéről, közösségi tevékenységeiről is számot ad.³³ A mintegy ötszáz lelkes Simonyiban eltöltött évei alatt (1822-ben), satirikus stílusban megverselte a borsodi és gömöri egyházkerület ügyes-bajos dolgait ABC-rendben, eklézsiánként;³⁴ lejegyzett lakodalmi verseket és köszöntőket, névnapi verseket, satírákat, komédiákat, egy anekdotát, tavaszi verseket, halottbúcsúztatókat (amelyek mellé az elmondás idejét is feljegyezte), valamint egy személyes búcsúbeszédet is. Ebből lehet tudni, hogy Zádorfalván 1810. február 3-án mondott „prédikációt”, amelyben tanítványaitól is elköszönt.³⁵ Bejegyzéseiből az is kiderül, hogy a kézirat keletkezésének idejében három gömöri településen tevékenykedett. Az említett Zádorfalvára 1807-ben került, majd innen délnyugatabbra, Serkére (1810–1815), ezután pedig tíz éven keresztül a szomszédos (Rima)simonyiban volt tanító (1816–1826). Papp József szerint főként a kézirat os névnapi köszön-

28 PAPP József, *Gergélyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/8, 95–97; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 176–182.

29 PAPP József, *Más Gergélyi vers*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/3, 35–36; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 183–186.

30 PAPP József, *Gergélyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 3(1914)/11, 131–132; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 186–190.

31 PAPP József, *Régi Gergely-napi játékok*, Ethnographia, 14(1903), 354–357; Uő, *Gergélyi Versek*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 226–228; UJVÁRY, *i. m.* (1992), 191–195.

32 PAPP József, *Gergelynapi iskolai színjátékok*, Abaúj-Torna Vármegyei Közoktatásügy, 2(1913)/15, 222.

33 A rimasimonyi egyház 1891. évi jegyzőkönyvéből lehet tudni, hogy abban az évben ő kezdte el Gömör megyében elsőként tanítványaival az összhangzatos éneklés oktatását, de ezt a törekvését a *consistorium* derékba törte. *Uo.*

34 A műfaj és a stílus valamelyik kortársának megtetszett, mert a 202. lapon kézírata megszakad, és idegen kéz folytatja. A kötet üresen maradt lapjain mint mintakövető, megénekelte a szomszédos Abaúj eklézsiának egykorú eseményeit.

35 PAPP, *i. m.* (1903), 349.

tők stílusa enged arra következtetni, hogy az iskolarektor volt a szerzőjük. Talán ugyanez igaz a satirikus versekre is.

Megjegyzéseiből kiderül, hogy régebbi füzetéből írta le a dramatikus játékokat, amelyeket már csak tartalmuk és stílusuk szerint sem falun, hanem inkább a deákos műveltségű közép- és felsőiskolákban adtak elő, tehát saját iskolás élményeiből merített. De miért másolta át ezeket a verseket? Erre a kérdésre többféle válasz adható: talán rossz állapotban volt a régebbi kézírata, esetleg újra akarta rendezni a szövegeket, de sokkal valószínűbb, hogy valaki más számára is átírta a játékokat, segítségképpen. Erre utal az ABC-s Gergely-vers végjegyzete, amelyben a búcsústrófa kiválasztásával kapcsolatban azt írja, hogy „akármelyikből választhatsz búcsúzó Verset és Nótát”. Talán kölcsön is adta valakinek másolásra a valóban előadott darabokat.³⁶ A kéziratból az is kiderül, hogy ezeket a – valószínűleg – diákkorában összeírt és tanítóskodása idején lemásolt Gergely-játékokat előadatta falusi diákjaival. A színjátékok lejegyzése után Ketskeméti rendre közli, hogy pontosan melyik évben és melyik településen került sor a színi előadásra. Több olyan évről tudunk, amikor a tanító két darabot is betanított diákjainak, például 1825-ben.³⁷ Ekkor valószínűleg két mendikáló csoportot indított útjára.³⁸

A tízből hét darab (az 1–2. és 6–10. számúak) a verbuváló játéktípusba tartozik, melynek lényege a katonai toborzás mintájára előadott iskolába hívás.³⁹ Ez a tematikus hagyomány – jelmezes, esetenként lovas felvonulás formájában – ismert a jezsuita iskolai ünnepségek történetéből is. Ez a gyakorlat a XVIII. század közepéig virágzott, és szorosan kötődik a jezsuiták rekatolizációs törekvéseihez.⁴⁰

A diákélet és a katonaság témájának összekapcsolódása, a két foglalkozás dramatizált vetélkedése emellett a kézirat forrásokból is ismert téma. A szokás egyébként a protestáns iskolák esetében is élt, Kilián István feltevése szerint éppen ott honosodott meg és folklorizálódása ezen a csatornán keresztül ment végbe annak téltemető, tavaszköszöntő jellege miatt.⁴¹ Erre nemcsak a Ketskeméti-

36 Ezt a feltevést megerősíti egy későbbi példa, amely azt mutatja, hogy a kézirat bizonyos versszakai tovább folklorizálódtak, noha elképzelhető egy közös, sárospataki – immár fel nem deríthető – alapszöveg is.

37 A kéziratban a 2. és 3. számút.

38 PAPP, *i. m.* (1903), 350.

39 A XVII. század legelejéig a tanév vége és az új iskolai év kezdete a felekezeti iskolákban március 12-re esett.

40 A gyakorlatról a jezsuiták kapcsán Kilián István számol be: két példát hoz, amelyek szerint az 1740-es évekre már nem vonultak fel és mentek a szabadba kirándulni. KILIÁN, *i. m.*, 376. Ehhez a szokáshoz más szöveghagyomány is kötődik, a szabadban előadott verseké. vö. Csörsz, *i. m.* Emellett a szokás a jezsuita iskolákban nem mindig kapcsolódott össze a *recordatió*val.

41 KILIÁN, *i. m.*, 385.

féle anyag szolgáltat példát, hanem egy XVIII. század végén, 1791-ben vagy 1792-ben, Sárospatakon előadott színdarab, *A leendő múzsákat édesgető játék* (*Lusus ad alliciendos Musas futuros*) is.⁴² Ez a darab a verbuváló játéktípusból ismert karaktereket felvonultatva szemlélteti az iskolás élet előnyeit. A drámaszöveg latinos műveltséget közvetítő közegben fogalmazódott, de a szereplők funkciója szempontjából több figura megfeleltethető a Ketskeméti-féle szövegekben találhatóakkal. „A’ Músák hír mondó követyek” Ketskemétnél (és egyéb kéziratos játékokban is) a Kengyelfutó alakjának deákos változata, *Larvatus* (álarcos), valamint a *Larvatus Secundus* a Mórió szabadszájú figurájával rokonítható. A Musa alakja szintén átöröklődött a tanítók révén a népi gyakorlatba.

Ketskeméti Sámuel kéziratosaiban a további három darab szorosan kötődik az iskolai oktatáshoz. A 4. számú az elmúlt Telet és a közelgő Tavaszt megjelenítő évszak-allegória, antik szereplőkkel, Jupiterrel, Merkúrral. Ez – a kézirat bejegyzései szerint – nem is került előadásra Simonyiban. Az ötödik játék az exameni versek anyagát idézi, egy ABC-s vers, Ketskeméti ezt 1819-ben elő is adatta diákjaival a faluban. A 2. számú színdarab mind közül a leginkább népies mind a stílusát, nyelvezetét, mind a szereplőit tekintve. Jegyzetei szerint ezt a darabot a tanító kétszer vitte színre diákjaival Simonyiban: 1818-ban és 1825-ben. A karakterek iskolás vagy leendő iskolás diákok, valamint oktatók, továbbá egy neveltető figura: egy apa, Gergély, a siket öreg, aki a betlehemesek öreg pásztorához hasonlít – ő a helyzetkomikum kulcsa.

Bár semmi biztosat nem lehet mondani a szövegek előadásáról, néhány apró utalás segítségével érdemes átgondolni, hogy mennyire rögzített a leírt szöveg, mennyiben volt elképzelhető az improvizáció az előadás során? Ketskeméti itt-ott szövegvariánsokat is megad, egyes közhelystrófékat másokkal javasol felcserélni. Különösen óvatos a mórió figurája esetében, hiszen ez a mulattató alak nem mindig kifinomult, hanem olykor a latrikánus dicsekvőversek lírai énjét és stílusát idézi, annak kései rezonőre. Összetűzésbe kerül a többi szereplővel, és kiszól a szövegből a közönséghez:

Látták-e már kentek, miből lesz a’ harag?
Nézd mit csinál anyád, talán kárászt farag.

Ezért jegyzi meg például a másoló az utolsó darabnál, ahonnan az előbbi idézet is való, hogy

[h]a akarod, hogy Morió ne legyen, a’ meg x-ezett verseket el lehet hagyni, mind-
azáltal ezt a’ verset

42 *Protestáns iskoladrámák*, 1/2, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai emlékek: XVIII. század, 1/2), 1311–1325.

Míg Nagy Anyám Asszony élt ebbe a világba,
Sok rákokat fogott a' Darnyi patakba stb.

el mondhattya nem Mórió is a' Szalonnás előtt, mint a' jel mutattya.

Morio összetett szerepéről, nyelvi bravúrokkal keveredő alpári szójárásairól már néhány kiragadott szakasz is tanúskodik:

Koromba? Én bizony nem vagyok koromba!
Nem vagyok tán olyan meg örült goromba
Kormos az alfelem, bujj bele hát nyomba,
Szedhetsz onnan epret, mert van benne gomba.⁴³

A XVII–XVIII. századi hazugságversek, illetve diákpanaszok motívumkincse sem maradhatott ki Morio eszköztárából:

Én is jártam egykor az Oskola mellett,
mikor a tehenünk tarka tsikót ellett,
De hogy az iszodnak [?] sokat túrni kellett,
az Oskola-idő ézibe ki-tellett,
Az a verekedő Mester az átkozott,
Minden nap háromszor, négyszer meg-botozott,
Mint a két-fenekű boton úgy dobozott,
Itt a kerék-dombon szint úgy kolompozott.⁴⁴

Azt, hogy egyáltalán beszélhetünk-e improvizatív jellegről ilyen szövegek esetében falusi környezetben, nehéz megállapítani kontextus hiányában. Kérdéses az is, kiből lettek a szereplők, milyen módszerrel zajlottak a próbák, s hogyan tanította be a gyerekeknek a darabot? Egyes esetekben – ilyen a 3. és 6. számú, verbuváló típusú szöveg – már csak a szereplők listájának áttekintésekor egyértelmű, hogy azok száma nem tette lehetővé, hogy a színjátékot egy parasztházban adják elő. Utóbbi esetében nincs is bizonyíték arra, hogy valóban színre vitte volna Ketskeméti. Némelyik változat mégis inkább iskolai színpadra tűnik alkalmasnak.⁴⁵ Az 1. számú játék esetében ott szerepel a kéziratban, hogy pontosan melyik nap adták elő a diákok: 1826. március 10-én.⁴⁶ Noha nem tudni,

43 PAPP József, *Gergely napra való versek, i. m.*, (1914), 223.

44 *Uo.*

45 Vö. UJVÁRY, *i. m.* (2002), 754.

46 Papp József adatai szerint Ketskeméti ebben az évben tanított utoljára Simonyiban. (Ennek ellenére a végjegyzetek között található 1827-es előadási dátum is, a 7. számú színdarabnál.)

milyen napokon folyt oktatás és ehhez kapcsolódóan mikor volt a színdarabok előadásának ideális időpontja, március 10-e abban az évben péntekre esett, pedig Gergely napja éppen vasárnap volt, és az aznap előadott színjáték jobban illeszkedett volna a falusi élet rendjébe.

A szereplők a simonyi gergelyezés esetében fiúgyermekek voltak, amikor a kézirat szerint leány szerepelne, az alábbi jegyzetet fűzi hozzá a tanító:

A Leány helyett nevezve legyen ez: Kadét. A Parenthésisbe bézárt verseket, ha tudniillik a Leányokat nem akarod, el lehet hagyni.⁴⁷

Egyetlen darab esetében sem merül fel lányok szerepeltetése, noha a kéziratoss forrásokból kiderül, hogy létezett külön lányok számára írt köszöntő is.⁴⁸

Az előadás módjáról a fenti adatokon kívül néhány dramaturgiai utasítás ad eligazítást. Ezek a szereplők mozgására és egyszerű, jelzés értékű felszereléseire, kellékeikre (pl. fapuska) vonatkoznak.

Különösen fontos lenne áttekinteni a szövegekben megjelenő nótajelzéseket. Több játékban megtalálható a *Jertek Peti*, *Palkó Pallas táborába* kezdetű énekeltnóta, ami a sárospataki kollégium közös dalhagyományából, diákkultúrájából adódhat.⁴⁹ Azt, hogy a XVIII. század végén, XIX. század elején a pataki diákok körében élő gyakorlatban léteztek különböző Gergely-napi adománykérő színjátékok, éppen egy tomori kéziratoss színdarab bizonyítja.⁵⁰ A kézirat 1791-es datálású, tehát néhány évvel korábbi, mint az eddig bemutatott forrás, és éppen ahhoz a településhez köthető, ahol Papp József Ketskeméti Sámuel kéziratoss füzetét megtalálta. A tomori feljegyzések eredetije elveszett, de egy későbbi szövegközlésből kiderül, hogy a kéziratoss füzet tartalmazott verbuváló gergelyező játékot is, amelyben a katonák és a juhász a királynő (Regina) rendelete nyomán az iskolai oktatás mellett döntenek.

A bemutatott források alapján látható, hogy a félnépi, dramatikus gergelyező hagyomány a vizsgált északkelet-magyarországi, gömöri területen a XIX. század első harmadában még élő gyakorlat volt, ekkor leginkább a protestáns tanítók közösségszervező munkája nyomán. Szintén a XIX. század első feléből származik egy másik, ugyancsak a sárospataki diákhagyományhoz kapcsolódó kéziratoss forrás, amelynek gergelyező szövegei értékes összehasonlító anyagot jelentenek a téma szempontjából.⁵¹ Nem véletlen, hogy az evangélikus lelkész, Edvi Illés Pál 1835-ben kiadott munkájában, amelyben a magyar nemzetiség

47 9. számú játék.

48 Lásd például *Mólnár-énekeskönyv* (1784–1826) STOLL 359. sz., 48a–53b. A szövegekből az derül ki, hogy külön lánycsapat indult lányok verbuválására a házakhoz.

49 Megjelenik például a témához területileg is kötődő tomori kéziratban is.

50 DEÁK Elek, *Gergelyjárás*, Magyar Nyelvőr, 6(1877), 408–412.

51 STOLL, *i. m.*, 1152.

mibenlétére keresi a választ, a „nép-innepei”-nél *par excellence* példaként említi a gergelyjárást.⁵²

A folklorizáció nyomai

Eddig egy lokális, XIX. századi példát igyekeztem megrajzolni elszórt adatokból, a témára vonatkozó kutatások eredményeit figyelembe véve. Az iskolatörténeti és monografikus munkákkal egybehangzóan az derül ki, hogy a gergelyezés dramatikus szokása katolikus, később pedig protestáns közvetítéssel érkezik el a népi gyakorlatba. Ketskeméti Sámuel példája a szokás életének utolsó fázisába illeszthető. Ide még alkalmasint visszaér a néprajzkutatók által megkérdezett falusiak emlékezete is. A következőkben az Etnológiai Archívum forrásanyaga, népköltészeti antológiák és Ujváry Zoltán munkái segítségével arra a kérdésre keresem a választ, hogy a református tanítók munkája nyomán, az intézményes törekvésekből mi örökítődött át a népi gyakorlatba, s ennek milyen hatása mutatható ki az északkelet-magyarországi területen.

Papp József a kézirat megtalálása után közvetlenül, 1903-ban már múlt időben ír a szokásról, amely már csak a „régiek gyakorlatában” élt. Valójában itt szokás alatt az iskolai színjátszó gyakorlatra gondol, melyről azt írja 1914-ben, hogy

ma már a legidősebb ember által is legfeljebb hírből ismert; [...] még gyermekkoromban hallottam megélemedett öreg emberek szájából, hogy ők még verbuválással mentek fel az oskolába tavaszkor.⁵³

A lelkészben a század elején már fel sem merül, hogy a tanító segítségével felleveníthetné a szokást, úgy tűnik, hogy erre nem is mutatkozott igény, régiségként tekintett a szövegekre.

Barsi Lajos, egy református tanító az 1930-as években szintén rég megszűnt szokásként vall a Gergely-járásról:

Senki nem emlékszik rá. Ezt, uggy látszik hatóságilag tiltották be. Az 1802-ben Igriciben tartott em. gyűlés jkv. 6. pontja a következő határozatot tartalmazza. „Az oskolás gyermekeknek Gergely napkor háztól házra való járákása s cantálása

52 EDVI Illés Pál, *Miben áll a magyar nemzetiség? = Magyar Hazai Vándor*, Pest, 1835, 54. A gergelyezés szokását a Balázs-járással együtt említi. Ő is csak a fiúgyerekek szokásaként definiálja. Nem dramatikus szöveget közöl, hanem az Ács Mihály énekeskönyvében kiadott *Sz. Gergel doktornak...* kezdetű szövegtípus egy variánsát, kibővített változatát közli.

53 PAPP, *i. m.* (1913), 222.

a gyermekeknek sok erkölcselenségre szolgáltatván alkalmat, meghagyatik, hogy azt ennek utána egy rektor meg ne engedje tanítványainak, hanem ha maga is mindenütt velük együtt jár, az általuk mondandó verseket helybeli tiszt. pred. urnak rendszerint bemutatván. Ezzel a tavaszi mulatsággal pedig egy vagy nagyobb helységekben két napnál többet eltölteniök szabad nem lévén, másként a felelet terhe alá esnek.” [...] Ugy gondolom, hogy rektor uramék inkább beszüntették, minthogy e súlyos feltételeknek megfelelték volna.⁵⁴

Folklorizálódhatott-e bármelyik drámaszöveg vagy annak része, vagy inkább csak egyszeri-kétszeri előadásokra kell gondolnunk? A gyűjtések áttekintésénél nem elhanyagolható tény, hogy a fentebb bemutatott játékok olyan szokás alapszövegei, amelynek hordozója egy tanító és néhány iskolás gyermek, a falu vagy annak bizonyos része csak nézőként, passzívan vesz részt az előadásokon. Emiatt a gyűjtő lehetőségei is korlátozottak, nem véletlenül töredékes a XX. században lejegyzett adatok java része.

Ha áttekintjük a XIX–XX. századi néprajzi gyűjtéseket, kiderül, hogy a legáltalánosabban a Gergely-járással kapcsolatban említett szöveg a *Szent Gergely doktornak, híres tanítónak...* kezdetű adománykérő és áldást kívánó típus. Ez eltér a bemutatott verbuváló, dramatikus szövegektől, egy másik típust képvisel. Tehát két nagy szöveghagyomány létezik, az egyik dramatikus, a másik pedig eredetileg énekelt formában előadott verses tavaszköszöntés, amelyhez iskolába hívogatás, adománykérés és áldás is kapcsolódik. Elképzelhető, hogy alkalmanként, énekbetétként, a dramatikus játék előtt ennek egy variánsa is felhangzott,⁵⁵ a két hagyománylánc össze is kapcsolódhatott. A tavaszköszöntő-iskolába hívogató vers elsőként a német egyetemeken nevelkedett evangélikus lelkész, Ács Mihály énekeskönyvében jelent meg.⁵⁶ Elképzelhető, hogy az általa kiadott *Szent Gergely Doctornak* már egy gyakorlatban meghonosodott kántáló ének.⁵⁷ Ugyanez a szövegtípus katolikus forrásban későbbi időből maradt fenn,⁵⁸ de az időeltolódás alapján nem következtethetünk bármelyik elsőbbségére. Igaz, Szent Gergely kiemelt tisztelete inkább a katolikus gyakorlat elsőbbségét indokolná.

54 EA 4764. (BARSÍ Lajos, református tanító: *Sály nagyközség monográfiája*, 1930, 11.)

55 *Jeles napok*, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., Akadémiai, 1953 (A Magyar Népzene Tára, 2), 103. és 111. sz.

56 Ács Mihály, *Zöngedező menyeyi kar*, Lőcse, 1696, 69.

57 Vö. UJVÁRY, i. m. (2002), 730.

58 *Nemes György toldaléka* (1822) STOLL 705. A szöveg a Kájoni János 1719-es *Cationale Catholicum*-kiadásához kötött három, kézzel írt folio egyikén, két köszöntő és az úrnap körmenet stációinak négy éneke mellett található. Schram Ferenc megállapítása szerint másolója ismeretlen, feltehetőleg kántor volt, aki a gyerekek számára betanítandó két adománykérő éneket – egy Balázs- és egy Gergely-napon előadottat – énekeskönyve elején megörökítette. SCHRAM Ferenc, *Régi Balázs és Gergely-napi énekszöveg*, Néprajzi Közlemények, 4(1959)/1–2, 293–295.

Ipoly-menti falvakban végzett XX. századi gyűjtésekből az derül ki, hogy ez az ének/vers annyira elterjedt, hogy az adatközlők betéve tudták. Mivel széles területen fordul elő, úgy tűnik, hogy egyházi gyakorlatból folklorizálódhatott tovább ilyen széles körben.⁵⁹ Az ebbe a szövegtípusba tartozó ének egy töredékes változatát Gömörben is megtalálta Ujvári Zoltán.

Jó mesterünk vagyon,
Kit Isten megáldjon
Boldogsággal.
Adjanak, adjanak,
Mit az Isten adott,
Jószándékkal.⁶⁰

A kéziratos forrásokban is találkozunk a szöveg további variánsaival.⁶¹ Ennek a szövegtípusnak pszeudodramatikus, szereplőkre átírt gyakorlata szintén jól ismert a néphagyományból.⁶²

Ami pedig a verbuváló játékok szöveggyógyományát illeti, jobb híján töredékek kerültek elő. Az adatközlők néha még emlékeztek a szokás kivitelezésének egyes részleteire: a szereplők karakterére és kellékeikre, az ünnep lefolyására, a tanító személyére.⁶³

Ketskeméti Sámuel szövegeinek közvetlen folklorizálódására egy Bánhorvátiban gyűjtött visszaemlékezés szolgált bizonyítékot Istvánffy Gyula egy 1911-es gyűjtéséből,⁶⁴ amely legkorábban az 1830–1840-es évekre vonatkozhat. Bánhorvát közel van Simonyihoz, az iskolai színjáték hatása éppen ezért elképzelhető. Ebben a dramatikus játéktöredékben a mórió figurája nincs ugyan megnevezve, de az adatközlő által előadott töredékből egyértelműen kiderül, hogy a színjátékban szerepelt ilyen figura is. Szövege ráadásul Ketskeméti 1. „gergelyi Vers”-ének szóról szóra azonos variánsa:

Én is jártam egykor az iskola mellett,
Mikor a tehenünk tarka csikót ellett.

59 EA 3739. Szokásleírás és szövegtöredék 1952-ből (Vágó Aladár, Nagybakónak.) Régi szokás-ként említi az adatközlő, a *Szent Gergely doktornak* kezdetű szöveg töredékét közli. Ugyanez a verskezdet töredékként a Dunántúlról: EA 2572, Csonkahegyhát (Zala megye).

60 UJVÁRY, *i. m.* (2002), 730.

61 Példának okáért *Szabó Dávid toldaléka* (1781–1794) STOLL 342, 53–56.

62 Lásd pl. Újkígyós (Békés) esetében a korai adatot szöveggel és az adománykérés leírásával: LÓCSKAY József, *Gergely járás*, Magyar Nyelvőr, 5(1876), 189–190.

63 Gergely pápát, zászlótartót és két püspököt megszemélyesítő játék leírása és a pápa versének töredéke megtalálható Istvánffy Gyula palóc gyűjtésének jegyzetanyagában: EA 4637. A visszaemlékezés legkorábban az 1820-as évekre vonatkozik.

64 UJVÁRY, *i. m.* (2002), 732.

De hogy az „iszodnak” sokat túrni kellett,
Az iskola^{oskola} idő izibe^{ézibe} kitellett.⁶⁵

Tanulmányomban a forrásadottságok miatt egy adott terület gyakorlatát, annak történetiségét és intézményes kereteit igyekeztem megragadni. Látható, hogy a szokás országosan ismert volt, nem etnikus specifikumról van szó. A szokást az iskolai oktatás és a felekezeti iskolákhoz kötődő tanítók éltették, de a gyűjtések területi megoszlása miatt egyes területeken, a Dunántúlon és a palóc települések esetében jobban adatolt a gyakorlat szempontjából. Kétféle hagyomány folklorizálódott, az egyik a tavaszköszöntő-adománykérő énekes szövegeké, a másik a dramatikus játékoké. Az iskolás szokás egyházi irányítás alatt terjedt, és egyházi tiltás vetett véget neki. Az 1830-as évektől már egyre kevésbé jellemzőek a Gergely-játékok, ám egyes fordulataik, szövegrészleteik a lakodalmi verbuváló játékokban folklorizálódtak tovább.⁶⁶ A Gergely-járás különböző típusú és eredetű szöveghagyományának (kéziratos források és gyűjtések) aprólékos, filológiai vizsgálata tovább árnyalhatja ezt a képet.

65 Kiadása: *uo.* A két forrásból kimásolt szövegek a variálódás mértékének szempontjából jelentéktelen eltéréseit feltüntettem, felső indexben a Ketskeméti-féle változat látható.

66 *Uo.*, 733.